

Översikter och meddelanden

”Män som styra världens öden”

Thomas Carlyles teori om hjältar och hjältedyrkare

Inledning¹

En av de största politiska ledargestalterna i modern tid – Winston Churchill – fällde vid ett tillfälle följande kommentar angående det sätt varpå hans föregångare Lloyd George kommit till makten i december 1916:

’Snart grep Lloyd George makten i staten och ledningen i regeringen.’ ‘Grep’, ropade några ledamöter förebrående. ‘Ja, grep’, svarade Churchill. ‘Jag tror det var Carlyle som sade om Cromwell: ‘Han eftertraktade platsen, kanske var platsen hans.’ (Citerat ur Tingsten 1966 s 154)

Herbert Tingsten, som i essän ”När Churchill grep makten” återger Churchills resonemang om sin föregångare, menar att dessa synpunkter lika väl kunde ha gällt Churchill själv. Tingsten skriver: ”I vad mån Churchill grep makten 1940, har jag i det föregående sökt klargöra, så långt det för närvarande på tillgängliga aktstycken låter sig göra. Säkert är att han eftertraktade makten, och att han ansåg att makten, i Carlyles mening, var hans.” (Tingsten 1966 s 154)

Churchills uttalande och Tingstens hänsyftning öppnar för en diskussion av frågan hurvida extraordinära politiska ledare ibland kan (och bör) framträda på den politiska scenen, i syfte att gripa makten och ställa saker till rätta. Tanken på att det i ett modernt samhälle kan vara önskvärt eller rentav nödvändigt att lämna utrymme för starka ledargestalter ter sig kanhända frånstötande för den demokratiskt

sinnade läsaren. Om man studerar historien kan man dock finna ett mönster som pekar på hur det under särskilt problemfyllda tider, t ex krig, även i demokratiska stater tenderar att utvecklas ett mindre ”demokratiskt” ledarideal.

Den svenska politiska debatten idag kretsar mycket kring de stora ekonomiska problemen. Det stora budgetunderskott som den svenska staten har att brottas med har lett till en grundstötning för den svenska välfärdspolitiken. Inte minst har vi under senare tid fått klargjort för oss betydelsen av politiskt förtroende. Den ekonomisk-politiska förlamning som tycks ha drabbat Sverige under 1990-talet, är, hävdar många, till stor del en politikens förtroendekris. På tidningarnas ledarsidor och debattsidor efterlyser seriösa analytiker ett nytt och kraftfullt ledarskap som skall motverka den bristande tilliten.²

Det är dock inte enbart i Sverige som bristen på politiskt ledarskap kan sägas vara akut. I boken *Den europeiska paradoxen*, skriver professorn i freds- och utvecklingsforskning, Björn Hettne, följande:

Det bekymmersamma idag och under de närmast följande åren är att Europa samtidigt måste reagera på externa utmaningar och lösa interna ekonomiska, sociala, politiska och säkerhetspolitiska problem. Detta är en svår uppgift som politiska ledare i Europa inte förefaller vara vuxna. De visionära statsmännen är för länge sedan borta. Politikers trovärdighet har urholkats. *Det är en tragedi att Europa, när det historiska tillfället att återta makten över det egna ödet kommer, inte tycks ha några politiska ledare som kan anförtros denna uppgift.* Det blir därför viktigt att folkrörelser och individer gör sin egen analys, och fattar sina egna beslut utan att alltför mycket lita till ledstjärnor. (Hettne s 147, min kurs.)

Hur skall man då betrakta denna förmodade brist på politiskt ledarskap ur ett statsvetenskapligt perspektiv?

Den skotske historikern, filosofen och samhällskritikern Thomas Carlyle (1795-1881), som återopas av Churchill och Tingsten ovan, formulerade vid mitten av 1800-talet en teori om ledarskap som fick stor spridning. Thomas Carlyle var en välkänd och betydande gestalt i 1800-talets kultur- och samhällsdebatt. Att så verkligen var fallet framgår med all önskvärd tydlighet av följande citat, hämtat från Sir Arthur Conan Doyles första berättelse om Sherlock Holmes "En studie i rött", där doktor Watson gör följande chockerande upptäckt om sin nyblivne vän: "Hans [Sherlock Holmes] okunnighet var lika anmärkningsvärd som hans lärdom. Om modern litteratur, filosofi och politik visste han praktiskt taget ingenting. När jag en gång citerade Thomas Carlyle, frågade han på det naivaste sätt vem han var och vad han utträttat." Att inte känna till Thomas Carlyle var, förstår vi, högst anmärkningsvärt för en bildad brittisk gentleman i det viktorianska England. Carlyles idéer – och då kanske i synnerhet hans ledarskapsteori – kom så småningom att starkt förknippas med mörkrets ideologier, vilket lett till att hans namn råkade i vanrykte under lång tid. I sina skrifter ägnar dock Carlyle stort utrymme åt just den slags problematik som vi står inför idag – ledarskap i tider av stora samhällsförändringar – varför det kan vara värdefullt att lämna de anakronistiskt laddade värderingarna åt sidan för att närmare granska villkoren för det goda ledarskapet.

Teorier om ledarskap

Det finns en rad olika tänkare som utvecklat idéer kring elitstyre och framhållit personlighetens betydelse för maktutövning. En av de tidiga – och kanske främsta – tänkarna inom detta område är Niccolò Machiavelli som i *Fursten* ger goda råd kring hur en renässansfurstes ledarskap bör utövas, för att önskvärda mål skall kunna uppnås. Machiavellis råd var inriktade på de europeiska småfurstarnas strävanden att lägga under sig allt mer makt och

områden, en strävan som passade perfekt samman med de idéer om nationalstatens framväxt och den begynnande kapitalistiska handelsutvecklingen som formades vid denna tid.³

Max Weber formulerade kring sekelskiftet en teori angående förhållandet mellan ekonomi och samhälle. I bl a *Wirtschaft und Gesellschaft* beskriver Weber, i det han använder sig av sin metodologiska innovation *idealtyp*, tre olika legitimitetsgrunder för maktförhållanden: den rationella-legala, den traditionella samt den karismatiska. Av dessa tre är det i synnerhet den sistnämnda som är av intresse vid studiet av starka politiska ledargestalter. De andra två idealtyperna är uppbyggda kring strukturella maktbegrepp – den rationella-legala maktens grundval är *byråkratin* medan det traditionella maktutövandet vilar på *sedvänjan* – vilket innebär att dessa två typer inte kan relateras till det inflytande enskilda individens egenskaper och förmågor har över maktutövningen.⁴

Ann Ruth Willner utvecklar i *The Spellbinders. Charismatic Political Leadership* (1984) Webers teori och använder denna för att analysera olika stora politiska ledargestalter under 1900-talet, såsom Sukarno, Castro, Aytollah Khomeini, Hitler, Mussolini, Roosevelt och Gandhi. Hennes syfte är att "ringa in" vad som kännetecknar "den karismatiska ledaren" när denne dyker upp på historiens scen. Enligt Willner kan man i det karismatiska ledarskapet urskilja en rad karakteristiska drag som är knutna till ledarens personliga förmågor och utstrålning. Enligt Willner bygger den karismatiska ledaren upp en revolutionär organisation som i längden innebär en självmotsägelse. (Willner 1984 s 202-203) Willners resonemang leder fram till slutsatsen att den karismatiska auktoriteten är ett övergående stadium. Ett karismatiskt ledarskap kan inte ärvas eller göras permanent på annat sätt än att det institutionaliseras vilket innebär en förändring i riktning mot ett byråkratiskt eller traditionellt ledarskap.

Willners vidareutveckling och konkretisering av Weber har sedan använts av andra forskare. I synnerhet har man inom den sk management-forskningen uppmärksammat feno-

menet karismatiska ledare och deras förmåga att leda och påverka sina underordnade. Exempel på sådana studier finns i boken *Charismatic Leadership. The Elusive Factor in Organizational Effectiveness*, 1988, där en rad författare behandlar olika aspekter av det karismatiska ledarskapet bland annat med utgångspunkt från Willners idéer.

Det finns en rad likheter mellan Webers "karismatiska ledare" och Thomas Carlyles "hjalte". Båda pekar på en exceptionell person som samlar människor kring sig på grundval av sina personliga egenskaper eller förmågor. Det finns dock en stor och avgörande skillnad mellan de båda teorierna. Medan Carlyles teori är uttalat *normativ* – det är inte för intet han använder sig av den positivt laddade termen *hjalte* – har Weber endast för avsikt att uttala sig om ett speciellt maktförhållande där en viss *ledartyp* är avgörande för hela samhälls- eller organisationsstrukturen. Weber och Carlyle utgår i sina teoretiska antaganden från två helt skilda metaetiska premisser – värdesubjektivism respektive värdeobjektivism – vilket gör att en jämförelse mellan deras teorier blir något problematisk.

Max Webers teori syftar inte till att döma mellan *goda* respektive *onda* ledare – här kan såväl Hitler som Gandhi inordnas i samma kategori – medan man bland de carlyleska hjältarna endast bör räkna in dem som uppfyller vissa normativt uppställda krav. Lägg dock märke till följande resonemang hos Weber när denne i ett annat sammanhang vill beskriva en *god* politisk ledare:

Det är ju fullkomligt riktigt, och all historisk erfarenhet bekräftar det, att man inte skulle ha uppnått det möjliga, om man inte gått på gång hade gripit efter det omöjliga. Men den som kan göra det, måste vara en ledare, och inte bara det: han måste också vara en hjälte, i ordets enkla och rättframma mening. (...) Endast den som är säker på att han inte kommer att bryta samman när världen ur hans synvinkel blir alltför dum och gemen för det han vill erbjuda den, endast den som är säker på att han kan säga 'trots allt!', vad som än sker – endast *han* har den politiska kallelsen. (Weber 1977 s 95)

Inte ens Max Weber lyckas undkomma att tala om den gode ledaren som varande en hjälte och dessutom – som vi kommer att se – i enlighet med en Carlyles definition.

Carlyles samhällsfilosofi

Bildspråk och begrepp

Thomas Carlyle är en stilistiskt raffinerad författare i det att han i stor utsträckning använder sig av bilder eller metaforer för att föra fram sitt budskap. Detta gör dock att hans idéer bitvis är mycket svårtolkade för en sentida läsare som inte har omedelbar tillgång till den viktorianska tidens associationsbanor.

Olof Petersson skriver i *Metaforernas makt* om de problem man ställs inför när man i vetenskapliga sammanhang måste ta ställning till innehållet och betydelsen av metaforer. Petersson menar att man bör betrakta metaforer såsom bärare av ett meningsfullt budskap av samma kunskapsteoretiska dignitet som vilket annat begrepp som helst. Skillnaden mellan metaforer och "vanliga" begrepp ligger, påpekar Petersson, inte i själva betydelsen, meningsinnehållet, utan i uttryckssättet. Metaforer kan därför, säger Petersson, betraktas som "protobegrepp" vilket gör dem åtkomliga för traditionell begreppsanalys. (Petersson 1987 s 11-12)

Olof Peterssons antagande är värt att beakta vid analysen av Thomas Carlyles idéer. I Carlyles språkbehandling framgår det tydligt att metaforerna finns där i syfte att klargöra begrepp och idéer. Om man därför tar Carlyles poetiska bildspråk på allvar och sätter in dessa "protobegrepp" i den idéhistoriska kontext där de hör hemma, kan man finna flera nycklar till hans sätt att tänka och analysera den politiska verkligheten.

Den sanna verkligheten

Under 1800-talet hade den heliocentriska newtonska världsbilden helt avlöst den gamla religiösa föreställningen där jorden, och i synnerhet människan, setts som "skapelsens kro-

na", höjdpunkten i Guds skapelse. Istället betraktade man världen som en slags maskin där olika krafter verkar på materien enligt vissa bestämda mönster.

Den mekanistiska världsbilden är för Thomas Carlyle en djupt frånstötande tanke. Även om han inte avfärdar den heliocentriska världsbilden är det för honom oacceptabelt att likna världen vid en kall ofruktsam maskin. Världen, människorna likaväl som naturen och djuren är, menar Carlyle, något mer än det synbara yttre; den är "besjälad" med en inre mening.

How mean, dwarfish are their ways of thinking, in this time, – compared not with the Christian Shakespeares and Miltons, but with the old Pagan Skalds, with any species of believing men! The living TREE Igdrasil, with the melodious prophetic waving of its world-wide boughs, deep-rooted as Hela, has died-out into the clanking of a World-MACHINE. 'Tree' and 'Machine:' contrast these two things. I, for my share, declare the world to be no machine! I say that it does *not* go by wheel-and-pinion 'motives,' self-interests, checks, balances; that there is something far other in it than the clank of spinning-jennies, and parliamentary majorities; and, on the whole, that it is not a machine at all! – The old Norse Heathen had a truer notion of God's-world than these poor Machine-Sceptics: the old Heathen Norse were *sincere* men. But for these poor Sceptics there was no sincerity, no truth. (Carlyle 1913 s 184-185)

Carlyle visar tydligt att han har en *organisk* syn på världen. Denna symboliseras med hjälp av en metafor hämtad från den fornnordiska mytologin: livsträdet Ygdrasil som majestätiskt och harmoniskt svänger sina grenar och som vilar på en fast grund. Detta träd ställs i kontrast till mekaniska företeelser som "spinning jennies" och parlamentariska majoriteter. Världen är ingen maskin! utropar Carlyle med förfäran i rösten. De som förfäktar ett dylikt tänkesätt är lögnare, som på ett oärligt sätt utplånar tillvarons mysterier.

Att likt skeptikerna ifrågasätta allt man inte har synliga bevis för är, enligt Carlyle, inte bara ett intellektuellt ställningstagande utan

även ett moraliskt sådant. Skeptikerna saknar en tro på andliga ting och därför, menar Carlyle, är deras resonemang osunt. Endast genom att utöva tro kan vi se in i tingens sanna tillstånd och få sann moralisk vägledning. (Carlyle 1913 s 187-188) Observera att den tro Carlyle talar om inte nödvändigtvis är liktydig med en gudstro eller något övernaturligt och magiskt, utan att det snarare handlar om en medfödd förmåga som genom studier och praktisk övning leder till olika nivåer av insikt.⁵

På liknande sätt talar Carlyle om "religion". För Carlyle är religionen inte i första hand kyrklighet och dogmer, utan det sätt varpå människor strävar efter att lära känna sin plats i universum, den plikt och det öde som är förknippat härmed. (Carlyle 1913 s2f)⁶ Genom historien har, menar Carlyle, religionen tagit sig skilda uttryck och den har manifesterats i olika former av tillbedjan (worship), men den sanna kärnan har alltid varit densamma. I Carlyles begreppsvärld kan därför religion tolkas som strävan efter insikt, alldeles som tro kan tolkas som en förmåga att se in i den andliga, den sanna, verkligheten.

Historien är, enligt Carlyle, en källa till kunskap om den sanna verkligheten. Genom att studera historien kan vi finna olika mönster som pekar på hur ett gott samhälle bör vara; sanning är en beständig naturlag som alltid segrar över lögn och falskhet. Historien definieras av Carlyle som historien om de Stora Män som levtt och verkat här på jorden. (Carlyle 1913 s 1ff) Genom att identifiera och lära av dessa män kan vi få kunskap om hur samhället bör vara ordnat.

Vi kan här urskilja tre premisser varpå Carlyle bygger sin teori:

1. Det finns en av människan oberoende objektiv verklighet
2. Det finns objektiv kunskap om moraliska värderingar
3. Samhället är en levande komplexitet – en organism – inte en maskin bestående av mänskliga kugghjul.

Lägg märke till hur Carlyle begagnar sig av ett mytologiskt *träd* för att beskriva sin organiska

samhällssyn istället för att använda den annars så vanliga metaforen – människokroppen. Detta skulle kunna tolkas som att Carlyle inte omfattar en antropocentrisk världsbild utan att han även väver in andra företeelser, t ex naturen, som grund för det mänskliga samhället. Den sanna verkligheten befinner sig bortom människans horisont, vilket innebär att man utifrån Carlyles resonemang i princip också skulle kunna tänka sig att innefatta djur och växter i resonemanget kring vad som är rätt eller fel. Carlyles idéer har därmed intresse även för den som, i enlighet med t ex olika slags ekosofiska idéer, vill utöka den politiska sfären till att omfatta också förhållandet mellan människan, samhället och naturen.⁷

Det är dock viktigt att framhålla den betydelse Carlyle tillmäter människan som varande "skapelsens herre". Endast människan är, enligt Carlyle, kapabel att på ett rationellt och inlevelsefullt sätt kunna reflektera kring sina livsvillkor, för att därav kunna dra slutsatser om hur hon bör handla i en given situation. Det finns även ett klart elitistiskt drag hos Carlyle, eftersom han inte betraktar denna reflekterande rationalitet som en allmänmänsklig egenkap. Endast hjältarna besitter fullt ut förmågan att nå kunskap om "sanningen" för att sedan handla därefter.

Den retrospektiva framtiden

Medeltiden ter sig för Carlyle, liksom för många andra viktorianer, som en idealisk period i människornas tillvaro – en tid då tro och ordning härskade. (Chandler 1970 s 122-151) I *Past and Present*, bok II, målar Carlyle upp en mönsterbild av ett samhälle, hämtad från en krönika av en medeltida munk vid namn Jocelin of Brakelond. Det som kännetecknar livet i munkklostret – arbete, lydnad, kyskhet – är för Carlyle allmängiltiga dygder och den stränga disciplinen i ett kloster är, menar han, föredömlig för hela samhället. (Mithander 1989 s 61f)

Är då Carlyles idéer ett uttryck för en reaktionär önskan att återskapa ett förflutet samhälle? Det kan ligga nära till hands att tolka idealisering av medeltiden som en längtan ef-

ter att återgå till en feodal idyll. En enkel tolkning av Carlyles idéer medför dock att dynamiken i hans tänkande går förlorad. Det förflutna är för Carlyle en lärobok eller möjligen en mönsterbild som man kan studera för att urskilja sanningar, men han utgår alltid från *nutida* förhållanden i sitt resonemang. Historien, the Past, är föregångare till nutiden, the Present, som i sig innehåller såväl det förflutna som framtiden. Carlyle förklarar genom att även i detta sammanhang använda bilden av trädet Ygdrasil; världen ter sig för honom organisk och levande både i tiden och rummet. (Carlyle 1921 s 34, Carlyle 1913 s 22)

Förtiden, nutiden och framtiden är en och samma, menar Carlyle, eftersom de alla är del i en större helhet. Därför kan bilder ur det förflutna användas för att måla upp en bild av framtiden med avseende på *det sanna* i tillvaron.⁸ Det rör sig således inte om något reaktionärt tänkande. När Carlyle använder det medeltida klosternämnet som förebild är det för att han vill peka ut *vissa drag* hos detta som han menar svarar mot människans existentiella behov. Historien tjänar sålunda som en spegel i vilka reflexerna av eviga sanningar tydliggörs.

De eviga sanningarna finns, tycks Carlyle mena, *egentligen* inte i historiens verklighet utan någon annanstans i ett större sammanhang. Carlyles sanningsbegrepp har flera dimensioner; kriteriet för vad som är sant och falskt kan utläsas såväl i den faktiska historien som i det rationella tänkandet med tonvikt på det senare. Historien är en källa till sann kunskap eftersom vi där, enligt Carlyle, kan urskilja människor som har känt till och agerat efter de sanna normerna. Genom att studera dessa människors *handlingar* kan vi lära oss om den sanna verkligheten och hur vi bör handla för att komma i samklang med den. Det är dock inte *nödvändigt* att ta "omvägen" om historien om man äger förmågan att komma till insikt genom rationell reflektion.

Den sanna friheten

Vad är frihet? Den frågan hade allra högsta aktualitet på Thomas Carlyles tid, liksom den har

det idag. Carlyle var mycket skeptisk till det slags frihet som uttrycks i termen "laissez-faire". I lånad medeltida språkdräkt målar han upp en bild av den lycklige trälen ställd i kontrast till industriarbetarens hårda och smutsiga tillvaro. Han beskriver hånfullt resultatet av denna "utveckling" hänemot "friheten": "Liberty, I am told, is a Divine thing. Liberty when it becomes the 'Liberty to die by starvation' is not so divine!" (Carlyle 1921 s 191)

Carlyle efterlyser en ny definition av begreppet frihet eftersom den sanna friheten enligt honom måste innebära något mer än avsaknad av tvång. Sann frihet betyder för Carlyle att varje människa ges möjlighet att finna sin rätta plats i tillvaron eller, om hon inte själv kan finna den, att tvingas in i en ordnad tillvaro. Den bästa hjälp en okunnig, dum och lat människa kan få är att sättas i arbete av den som är henne överlägsen, skriver Carlyle. (Carlyle 1921 s 191f)⁹ Det är inte meningen att livet skall vara lätt att leva; det är inte livets svårigheter och problem vi måste undvika utan *orättfärdiga* svårigheter och problem. (Carlyle 1921 s 190)

Laissez-faire-tänkande är orättfärdigt, hävdar Carlyle, inte bara därför att det uppmuntrar till slapphet. Det är själva essensen i den liberala doktrinen han vänder sig emot – tanken att varje individ är sig själv nog och att människan kan existera oberoende av andra. Detta strider, menar Carlyle, mot människans väsen, hennes natur. Enligt Carlyles organiska uppfattning om världen och människan lever vi alla i en gemensam tillvaro vi inte kan existera oberoende av. Varje människa föds in i ett större sammanhang i enlighet med naturens, eller Guds, plan. Människor måste ges möjligheter att finna sin plats inom denna ram och inte tvingas av fattigdom och nöd att leva ett liv i arbetslöshet och förnedring.

Ett liberalt samhälle som utgår från att var och en skall sköta sig själv, där arbete köps och säljs på en marknad allt eftersom efterfrågan på arbetskraft varierar, är enligt Carlyles sätt att se det djupt orättvist. Det är orättvist, inte för att det finns arbetsgivare och arbetstagare, inte för att arbetsuppgifterna varierar så att en del har fysiskt lättare arbeten än andra, utan för

att ett sådant samhälle förutsätter att man betraktar människan och hennes förmågor som något materiellt och ytligt. Ingen hästägare, säger Carlyle fördömande, skulle drömma om att behandla sina hästar så som man medvetet behandlar mänskliga arbetare, vilka avskedas enbart för att det råkar vara lågsäsong och vars hantverkskunnande ersätts av maskinell massproduktion. Detta gör man utan att bry sig ett dugg om hur det skall gå för den stackare som ställs utan arbete och försörjning. (Carlyle 1840 s 32f) Arbetslöshet är för Carlyle det yttersta sveket mot de moraliska sanningarna:

His unclamed right-hand, with the cunning industry that lies in it, is not this defined to be 'the sceptre of our Planet'? He that can work is a born king of something; is in communion with Nature, is master of a thing or things, is a priest and king of Nature so far. He that can work at nothing is but a usurping king, be his trappings what they may; he is the born slave of all things. (Carlyle 1840 s 23)

Carlyles resonemang kanske bäst belyses med hjälp av Isaiah Berlins resonemang om positiv och negativ frihet. (Berlin 1984 s 129-183). Negativ frihet definieras av Berlin som individens *frihet från* andra människors – och i synnerhet statens – inblandning i privata angelägenheter, medan positiv frihet innefattar individens *möjligheter – frihet till* – att nå önskvärda mål som han/hon själv eller andra, t ex staten, sätter upp. Berlin menar att människors frihetslängtan inte enbart är ett uttryck för behov av "icke-inblandning" (negativ frihet) utan även för behovet att bli betraktad som en individ, en unik person som är fullt kapabel att ta ansvar för sina handlingar och beslut (positiv frihet). Denna längtan efter ett erkännande riktas mot omgivningen, dvs samhället, som individen av olika skäl tillhör. I denna bemärkelse kan inte individen existera oberoende av sin omgivning utan tvingas till olika handlingar för att accepteras av denna (Berlin 1984 s 166-167). Man kan därmed, menar Berlin, argumentera för att ett totalitärt system som skänker individen ett stort mått av positiv frihet baserat på individens behov, vore friare än ett samhälle som maximerar den negativa fri-

heten men där människans behov av trygghet och rättvisa lämnas otillfredsställt.¹⁰

Carlyle använder sig således av ett positivt frihetsbegrepp, där han låter konsekvenserna av "laissez-faire"-politiken utgöra beviset för tomheten i ett negativt frihetsideal. Slav är, menar Carlyle, den förment "frie" som lever under hotet om arbetslöshet, svält och nöd; fri är den som lever inordnad i ett ordnat hierarkiskt samhälle, där var och en är lyckligt sysselsatt med ett arbete som stämmer med den egna begåvningen och handlingsförmågan. Denna inställning, tillsammans med en rent rasistisk argumentation, framkommer tydligt i Carlyles essä "The Nigger Question", där han försvarar slaveriet. (Carlyle 1869 s184, Froude 1884:I s 286)¹¹

Ledarskapets utformning

Historiens stora män

I boken *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* gör Carlyle en exposé över historiens Stora Män eller hjältar. Carlyle delar in dessa i sex olika grupper: hjälten som gudomlighet (Odin), hjälten som profet (Mohammed), hjälten som poet (Dante, Shakespeare), hjälten som präst (Luther, Knox), hjälten som författare (Johnson, Rousseau, Burns), och hjälten som kung (Cromwell, Napoleon). Hjältarna är i kraft av sina egenskaper "gudsända" ledare som skapar historien. (Carlyle 1913 s 1f)

Under den förkristna, eller "hedniska" tiden tog hjälten gestalt av en gud i människohamn. Likt asaguden Odin vandrade hjälten kring bland människor och ingrep där det behövdes. Även under nästföljande epok ansågs hjälten tala med en gudomlig röst och profeten Mohammed framträdde som Guds språkrör för att ena människorna under en sanning. Därefter följde en period då hjälten uttalade sina sanningar med en poets stämma; Dante i Den Gudomliga Komedin och Shakespeare med sina dramatiska verk får representera en mer litterärt inriktad hjältekaraktär. Hjälten som präst manifesteras hos Martin Luther, den store tys-

ke reformatorn, och John Knox, den skotske puritanen, vilka båda stod redo att trotsa den katolska kyrkans makt och slåss för det som var sant och riktigt.

Efter reformationstiden framträdde hjälten som intellektuell författare eller filosofisk tänkare (Man of Letters). Dessa män kom ofta från fattiga förhållanden och levde länge ett liv i obemärkthet innan de trädde fram som sanningens talesmän trotsande hån och förföljelser. Exempel på sådana hjältar finner Carlyle bland upplysningstidens romantiker – de "oppositionella" tänkarna Samuel Johnson, Robert Burns och Jean Jacques Rousseau.

Den sista hjälte typ Carlyle tar upp ges rubriken "hjalten som politisk härskare". Denne är, menar Carlyle, den viktigaste av alla hjältar då man i honom finner summan av alla tidigare hjälte typer. Den tid och miljö där denne hjälte uppträder kännetecknas av en stark statsmakt med stora militära resurser, vilket ställer ytterst stora krav på ledarens oförvitlighet och förmåga att fatta rätta moraliska beslut. Politiska ledare som Carlyle anser stämma in på denna beskrivning är Cromwell och Napoleon (innan denne utsåg sig själv till kejsare).

Carlyles beskrivning av de historiska hjältarna kännetecknas av en viss utvecklingstänke, som kopplas till de materiella förhållandena. Det kan inte röra sig om någon moralisk utveckling, eftersom de moraliska sanningarna ligger fast och oföränderliga. Ändå verkar Carlyle ha en idé om ett framåtskridande även med avseende på moral i det han menar att text protestantismen är ett sannare uttryck för religion än vad hedendom och katolicism var. Denna inkonsistens föranleder Eric Bentley att påpeka: "He [Carlyle] did believe in progress, however, though without much consistency. He argued for instance that the intensity and sincerity of belief, not the tenets of belief, were the criterion by which to judge a people and an epoch; yet he regarded Paganism, Catholicism, and Protestantism as a progressive succession towards some sort of truth which presumably was not to be measured by intensity of feeling." (Bentley 1969 s 46-47)

Det till synes motsägelsefulla resonemanget kring utvecklingstanken beror sannolikt på

Carlyles dualistiska verklighetsuppfattning (Mithander 1989 s 61; 68). Den sanna verkligheten är, enligt Carlyle, av icke-fysisk natur till skillnad från de föränderliga tingena i den fysiska världen. Den materiella verkligheten, samhället, kan därför, enligt Carlyle, återspegla de moraliska sanningarna mer eller mindre bra. När mänskligheten ökar sin kunskapsmängd genom att sträva mot ökad insikt, ter det sig naturligt att en viss utveckling sker även av hjältarnas kunskaper och förmågor. Att Luther hade större insikt än Odin i moraliska och religiösa frågor, berodde på att Luther levde i en annan empirisk verklighet där den materiella utvecklingen gått längre. Hjälten till sin natur är däremot alltid densamma, hävdar Carlyle. Hjälten uppträder i olika gestalter och har varierande kunskaper om den sanna verkligheten, eftersom han uppträder i olika sammanhang. Om hjälten tar gestalt i en poet eller krigare avgörs helt av den empiriska verkligheten – kontexten – vari hjälten framträder (Carlyle 1913 s 86; 124). De moraliska sanningarna är, enligt Carlyle, eviga och oföränderliga medan de därmed förbundna dygdena kan variera inom ramen för olika tider och samhällen.¹²

Carlyles syn på hjältarnas roll utgår från de empiriska förhållandena och idén om att de eviga sanningarna är fast förankrade i historien – hjälten träder fram och försvarar sanning och rätt utifrån den speciella historiska situation som råder. Carlyle förenar på så sätt 1800-talets evolutionistiska tänkande med en platonisk idealism, genom att se den materiella världen, historien, som ett uttryck för klarsynta insiktsfulla hjältars strävanden att kämpa för evigt sanna moraliska värden.¹³ I Carlyles historiska genomgång av olika hjältar kan man även lägga märke till hur hjältarna indelas i olika nivåer av "hjalteskap". Napoleon var t ex, enligt Carlyle, en komplicerad person som, från att ha varit en stolt hjälte som kämpade för sanning och rätt mot anarki och falskhet, urartade till att bli en falsk hycklare så till den grad att han grundade en egen kejsarlig dynasti. I jämförelse med en Cromwell framstår därför Napoleon som mindre hjälte, hävdar Carlyle,

eftersom Cromwell bibehöll sin höga moral. (Carlyle 1913 s 255f)

En hjälte är enligt Carlyle en Stor Man med insikt i tingens sanna väsen som, när plikten kräver det, tar sitt gudagivna ansvar och leder sina medmänniskor i kamp för sanning och rätt. Hjälten är hjälte inte enbart i kraft av sitt överlägsna intellekt utan även genom sin förmåga att *handla* i överensstämmelse med sin övertygelse.¹⁴ *Insikt, ledarförmåga och handlingskraft* är enligt Carlyles teori kännetecknande för hjälten. Den utveckling som sker i den materiella verkligheten har, tycks Carlyle resonera, lett till en ökad komplexitet och splittring, vilket givetvis ställer högre krav på en hjältes förmågor än vad fallet var i ett enklare mer sammanhållet samhälle. Detta är anledningen till att Carlyle betraktar de mer sentida hjältekategorierna som högre stående än de tidigare. Den sentide hjälten utmärker sig inte i moraliskt avseende framför sina föregångare, utan i förhållande till komplexiteten i den materiella verkligheten.

Det sätt varpå Carlyle betonar den historiska verkligheten har medfört att vissa tolkare velat tona ner hjältarnas betydelse vad gäller förmågan att skapa historia. Philip Rosenberg diskuterar Carlyles syn på förhållandet mellan historisk nödvändighet och individens förmåga att påverka den historiska utvecklingen. (Rosenberg 1974 s 192-193) Han kommer fram till att Carlyles kraftfulla och insiktsfulla hjälte visserligen äger förmågan att ingripa och skapa historia, men att denne trots allt är underkastad historiens realiteter. Rosenberg skriver: "The Carlylean hero is never a man who fashions history out of his own will, but is at all points a man willing, Carlyle says, to submit to the 'great deep Law of the World' " (Rosenberg 1974 s 192). Hjälten kan ingripa först när tiden är mogen, menar Rosenberg, och han måste vänta tills människor är beredda att stödja honom.

Carlyles hjälte förvandlas därmed, enligt Rosenbergs tolkning, från att vara en dynamisk individ som skapar historia till att bli en förlösande faktor som råkar finnas på rätt plats vid rätt tidpunkt. Denna tolkning är väl hårdtuggad för den som vill hålla sig till Carlyles

egna idéer; Carlyle själv skulle förmodligen aldrig acceptera att hans hjältar reducerades till rollen som historiens "barnmorskor". Rosenberg vill se likheter mellan Carlyles hjältar och Hegels historiefilosofiska antaganden, men detta låter sig inte göras eftersom Carlyle inte såsom Hegel såg mänsklighetens historia som ett uttryck för en världsandes utveckling eller personifiering (Taylor 1991). Det mest markanta i Carlyles historiesyn är istället att han lägger en sådan vikt vid individen, personligheten, som *avgörande* för händelseutvecklingen och inte låter mänskligheten helt och hållet sprattla i omständigheternas garn.

En spännande men ändå nyanserad diskussion kring Carlyles syn på personligheters roll i historien finns i Svante Beckman, *Utvecklingens hjältar. Om den innovativa individen i samhällstänkandet* (Beckman 1990 s 23ff). Beckman poängterar skillnaden mellan Carlyles och Hegels syn på individen genom att placera Carlyle vid sidan av John Stuart Mill vad gäller upphöjandet av individens skaparförmåga. Han tonar dock ner Carlyles individualistiska hjälte något genom att inte tolka Carlyles påstående att historien är en hjältarnas historia som en generell princip för hela samhällsutvecklingen. Istället menar Beckman att Carlyle endast avser de "bestående kulturella skapelserna" när han talar om hjältarnas skapande av historien. Detta resonemang är mer rimligt än Rosenbergs eftersom Beckman håller sig närmare Carlyles egna idéer om hjältarnas exceptionella förmågor. Carlyle menar att hjältarna, som sanningens redskap, formar verkligheten efter sanna principer men att de måste agera utifrån *en given situation*. Hjälten skapar inte själv förutsättningarna för sitt agerande utan tvingas anpassa sig efter den empiriska verkligheten, vilket inte behöver innebära att han endast agerar "barnmorska" för något som "ligger i tiden".

Om man likt Beckman tolkar hjältarnas historieskapande endast med avseende på kulturella företeelser av mer bestående karaktär, t ex statens utseende och religiösa läror, blir det även lättare att förstå Carlyles dualistiska distinktion mellan den andliga och den fysiska verkligheten. Den andliga verkligheten, där

den sanna moralen finns, manifesteras i den empiriska verkligheten när Stora Män med insyn i moraliska frågor ställer sig upp och försvarar de sanna värdena genom att t ex bygga upp en stark statsmakt av bestående karaktär eller instifta en religion som ger människor normer och morallagar att leva efter.

Hjältedyrcan

En grundläggande utgångspunkt hos Carlyle är att alla människor föds olika. Carlyle är ingen förespråkare för egalitära idéer, utan anser det självklart att vissa individer har större förutsättningar än andra att utveckla hjältegenskaper.¹⁵ Alla människor föds däremot, enligt Carlyle, med förmågan att utöva tro och därför kan alla, genom att lära sig av den som äger mer insikt, nå viss kunskap i moraliska frågor. Alla människor bör framför allt sträva efter *ärlighet*:

If Hero mean *sincere man*, why may not every one of us be a Hero? A world all sincere, a believing world: the like has been; the like will again be, – cannot help being. That were the right sort of Worshipers for Heroes: never could the truly Better be so revered as where all were True and Good! (Carlyle 1913 s 137)¹⁶

Carlyle använder här begreppet hjälte i två avseenden:

- a. historiens Stora Män
- b. ärliga troende människor.

Denna andra kategori "hjältar" syftar på en annan, mycket viktig, komponent i Carlyles teori om hjältar: hjältedyrcan (hero-worship). En hjältedyrcare är en person som inte själv når upp till "hjältenivån" men är ärlig och god nog att kunna igenkänna en hjälte när denne framträder. Hjältedyrcaren är villig att erkänna och lyda den sanne hjälten eftersom han inser att denne har större kunskap och insikt än vad han själv har.

Menar då Carlyle att mänskligheten kan delas in i två huvudkategorier i likhet med Hegels herre/slav-teori eller Marx lära om klasskamp? Nej, en närmare granskning visar att Carlyles två grupper snarare utgör två sidor av

samma mynt. En hjälte är även en hjältedyrkare i den bemärkelsen att han känner igen och underordnar sig sina "hjaltedygd". En hjältedyrkare behöver på ett liknande sätt ha vissa drag av hjälte för att kunna nå den insikt som behövs för att igenkänna och dyrka den sanna hjälten.¹⁷

Hjaltedyrcan är, menar Carlyle, det mest grundläggande i alla samhällen liksom i alla religioner. Maktstrukturer bygger på lojalitet och lojalitet är ett uttryck för tro och tillit gentemot dem som äger större vishet – hjältedyrcan. (Carlyle 1913 s 13) Ett idealt samhälle, enligt Carlyle, är därför grundat på hjältedyrcan. Medborgarna i hjältesamhället är alla "hjältar" då de befinner sig på den nivå de har begåvning och kunskaper att klara av. De ser upp till och underordnar sig sina överordnade eftersom de i dem igenkänner de rätta egenskaperna hos en hjälte. De styrande utövar sin makt i enlighet med de sanna och rätta moraliska normer om vilka de nått insikt genom att utöva tro på den sanna verkligheten. Hjaltedyrcarna får genom vis ledning del av hjältarnas moraliska kunskaper och resultatet blir ett ordnat, gott och lyckligt samhälle. Inget samhälle eller religion kan vara ädlare än detta, menar Carlyle. (Carlyle 1913 s 12)

Carlyles teori om elitstyre innehåller således två delar vilka är ömsesidigt beroende av varandra:

1. Hjältarna, dvs de stora männen
2. Hjaltedyrcarna, de som igenkänner och underordnar sig hjälten

Delarna hålls ihop genom den gemensamma tron, hjältedyrcan, som grundas på idén om att det finns vissa sanna värden och att vissa individer kan nå insikt om dessa. Denna *hjaltedyrcan* framstår därmed som avgörande för Carlyles teori då den lägger grunden för samhällets organisation.

Hjälten träder fram

En av de mest känsliga punkterna i en elitteori gäller *urvalet* av den styrande eliten. Antag att det finns objektiva värden och att vi för att få ett gott samhälle vill utse de individer som har

moralisk insikt till att styra över dem som saknar denna insikt. Hur skall detta urskiljande gå till? Hur vet man säkert att just dessa män har den nödvändiga insikten? Hos Carlyle kan vi se vilka som varit hjältar i historiskt perspektiv, men vi får ingen absolut vägledning för hur vi på ett säkert sätt skall kunna identifiera en *samtida* hjälte. Inte heller berörs frågan hur man skall gå till väga om fler än en person med anspråk på hjältestatus uppträder samtidigt.

B.H. Lehman tar denna brist på uttryckliga urvalskriterier som anledning till att helt avfärda de politisk-filosofiska delarna av Carlyles hjälteori. Han skriver: "when history has pointed out the great man, then the Hero-Theory is a trustworthy instrument; used contemporaneously it is unsafe and indeed almost valueless. It is the tool of the biographer and the historian, not of the social reformer." (Lehman 1928 s 187) Lehman förbiser dock i denna sin kritik en viktig aspekt då han inte väger in Carlyles speciella historiesyn. Carlyle lägger stor vikt vid att de sanna hjältarna känner sig tvingade av omständigheterna att ingripa i historien. Det är således den enskilde individen som själv ansvarar för utväljandet av hjältarna; hjälten skall personligen träda fram och motvilligt ikläda sig ledarskapets mantel.

Det är i detta sammanhang återigen viktigt att poängtera hur hjälten maktutövning är intimt sammankopplad med förmågan att rätt tolka "den sanna verkligheten" i förhållande till de rådande förhållandena. Det är just denna förmåga som skiljer Carlyles teori från Webers beskrivning av den karismatiska ledaren och som gör det möjligt att, åtminstone i efterhand, avgöra huruvida någon kan kallas "hjalte" eller inte. Om vi ser till en sådan karismatisk personlighet som Adolf Hitler, kan denne vid första anblicken te sig som en carlylesk hjälte. Många har ju också velat göra denna koppling mellan Carlyles hjälteori och nazismens dyrkan av den starke ledaren.¹⁸ Men just denna föreställning om att hjälten uppgift är att översätta moraliska principer till dygdiga handlingsmönster för sin samtid, raserar det teoretiska – om än inte det empiriska – sambandet mellan Carlyle och nazismen sådan denna formuleras av Adolf Hitler redan i

”Mein Kampf”. Den nazistiska ideologin kännetecknas som bekant inte av respekt för vare sig sanning eller rätt utan ger oinskränkt makt åt ”Der Führer” att fatta de beslut som behagar honom. Det nazistiska ledarskapet är uppbyggt på makt och fruktan fjärran från den respektfulla hjältedyrkan Carlyle talar om.

Carlyles resonemang utgår från premissen att det moraliska ansvaret för människans beteende läggs på henne själv – man kan aldrig skylla ifrån sig sitt dåliga beteende.¹⁹ De som har makt över andra är själva ansvariga för att deras handlingar är förenliga med en moralisk hållning. Detta medför att det ur rent praktisk synvinkel egentligen inte finns någon skillnad mellan Carlyles elitteori och rent totalitära läror; även om de styrande i princip är underställda eviga moraliska lagar är det de själva som avgör om de följer dessa lagar eller ej. Eftersom det endast är de styrande som äger tillräcklig insikt i vilka de sanna moraliska lagarna är, finns det onekligen en stor risk för maktmissbruk inbyggd i Carlyles teori.

Karl Popper riktar i *The Open Society and its enemies* skarp kritik mot denna typ av resonemang. Popper menar att ett av de grundläggande misstag som görs av olika förespråkare för elitstyre är att de utgår från en felaktig föreställning om maktens beskaffenhet. Istället för att likt Platon (och förvisso också tänkare som Hegel, Marx och Carlyle) ställa frågan: ”Vem skall styra staten?”, bör man, enligt Popper, fråga sig: ”Hur kan politiska institutioner organiseras så att dåliga eller inkompetenta ledare kan hindras från att ställa till alltför stor skada?” (Popper 1967 s 120-121) De som ställer den förra frågan utgår, menar Popper, från tanken att makten inte kan delas utan att den nödvändigtvis måste vila på en enda bas. I så fall är frågan ”Vem skall styra?” närmast retorisk, enligt Poppers resonemang, eftersom svaret självklart blir ”de bästa”, ”de visaste” eller liknande – ingen skulle, skriver Popper, på allvar föreslå ”de sämsta”, eller ”de dumaste”. (Popper 1967 s 120)

Denna föreställning om den odelbara makten, ”the theory of sovereignty”, är falsk, slår Popper fast, eftersom det alltid måste finna något eller några som ”backar upp” maktutövan-

det – även den värste tyrann är trots allt beroende av sina underhuggare för att kunna styra. Det är därför inte nödvändigt att koncentrera makten till en enda makthas, menar Popper, då detta medför stora risker för maktmissbruk och tyranni. Istället bör man, enligt Popper, inrätta ett system bestående av institutionell uppbyggda balans- och kontrollmöjligheter, ”the theory of checks and balances”, vilket tjänar som garanti för medborgarnas säkerhet. Om man vill undvika det totalitära samhällets fasor är det, enligt Popper, nödvändigt att bejaka ett ”öppet samhälle” som lämnar utrymme för tolerans och ömsesidig respekt mellan jämlika samhällsmedborgare. (Popper 1967 s 265-266)

Poppers kritik, formulerad ur djupet av föreställningen om människans förmåga till rationellt handlande, är relevant även med avseende på vissa delar av Carlyles teori. Carlyles idéer ger stort utrymme för totalitärt tänkande, även om han påpekar vikten av hjältedyrkande undersåtar för att en hjälte skall kunna hålla sig kvar vid makten. Den vikt Carlyle lägger vid *hjeltedyrkan* kan nämligen sägas utgöra en viss säkerhetsventil i det annars så totalitära systemet. En ärlig människa, en hjältedyrkare, förväntas lyda och underordna sig hjältar inte orättfärdiga tyranner som bryter mot de sanna principerna. Carlyles sätt att rättfärdiga franska revolutionen och chartism-upproret visar tydligt att han lägger stor vikt vid de styrandes ansvar att utöva ett sant och rättmätigt ledarskap.²⁰ En hjälte visar prov på *dygdighet*, i form av en inre moralisk styrka, snarare än att underordna sig vissa fastlagda *rättsprinciper*.²¹ Enligt Carlyles teori är det ju så att hjälten uppgift är att utforma och fastlägga rättsprinciper, med utgångspunkt från den sanna verkligheten, inte att lyda av andra uppställda normer.

Philip Rosenberg fäster stor betydelse vid denna lätt anarkistiska sida av Carlyles teori och vill utnämna Carlyle till en radikal aktivist. Carlyles teori om hjältar är, menar Rosenberg, en individualistiskt inriktad samhällsteori, där den karismatiske ledaren och dennes efterföljare hålls samman av radikala strävanden att omforma världen. Den lojalitet hjälte-

dyrkarna känner gentemot sin ledare grundar sig, enligt Rosenbergs tolkning, på tilltron till dennes förmåga att leda upproret mot det bestående. Om eller när denne ledare förvandlas till en institutionaliserad maktfaktor, vänder sig hjältedyrkarna bort från denne och söker sig en ny ledare; det är således hjältedyrkarna som enligt Rosenberg har initiativet. (Rosenberg 1974 s 196-199)

Detta sätt att tolka Carlyle är mycket lockande, men det innebär att man måste bortse från alltför mycket av dennes "mörka" och odemokratiska sidor. Alla de argument mot demokrati och för en mäktig bestående samhällsordning som Carlyle ideligen lägger fram genom hela sin produktion, tyder inte på ett revolutionärt sinnelag. Carlyle var ingen kulturrevolutionär utan en av det viktorianska kulturetablissemangets favoritmisantroper. Hjältens auktoritet vilar aldrig på folkmassornas axlar utan på hans egen förmåga att utöva hjältedygder. Carlyles försvar för den fattiga och enkla människans rätt till en plats i livet innehåller definitivt inga uppmaningar att göra konstant uppror mot överheten utan framhåller istället vikten av att den enskilde finner sin plats i samhällshierarkin – och håller sig där!

Samhällets organisering

Den omöjliga demokratin

För en nutida betraktare framstår vanligen det demokratiska statskicket som något självklart gott. Vi har från tidiga år fostrats i ett demokratiskt tänkesätt och lärt oss att inte ifrågasätta dess överlägsenhet i förhållande till andra statskick. Detta kan tyvärr leda till att vi blundar för de problem som trots allt finns vad gäller demokratiskt beslutsfattande vilket är ett förhållningssätt som bryter mot en av demokratins viktigaste förutsättningar – en levande debatt.

Thomas Carlyle tillhör den kategori samhällsdebattörer som kritiserar och närmast föraktar den framväxande parlamentariska demokratin. Demokrati i form av valurnor och

majoritetsstyre framstår för honom som ett av de mest avskyvärda sätt att styra ett land. Enligt hans uppfattning grundas ett sådant styrelseskick på ett mekanistiskt tänkande som endast tjänar till att underblåsa egoism och ytlighet. Carlyle jämställer demokrati med anarki eller icke-styre. Demokrati är inget bestående, skriver Carlyle polemiskt redan 1840 i samband med chartism-upproret, och fröet till dess undergång finns inom den själv – ett folk i uppror kräver förr eller senare en stark ledare. (Carlyle 1840 s 53-54. Himmelfarb 1984 s 195)

Detta argument mot demokratin – "frihetens paradox" – är lika gammalt som demokratin själv och framfördes redan av Platon i dialogen *Staten*. (Platon 1984 s 347, Popper 1967 s 123-124; 265-266) Karl Popper som skarpögt analyserar argumenten från demokratins kritiker väljer dock att vända bort blicken från denna demokratins akilleshäla, då han aldrig egentligen diskuterar *ledarskapsteori* utan endast dröjer vid demokratins överlägsna förmåga att kontrollera och tämja den politiska makten. Därmed lämnar Popper aldrig något riktigt svar vad gäller det problem som Carlyle gör oss uppmärksam på: det demokratiska systemets bristande förmåga att åstadkomma effektiva och kraftfulla beslut i tider av yttre och/eller inre spänningar och oro.

Demokratiskt styre är, enligt Carlyles mening, en ren självmotsägelse. Det är omöjligt, menar han, att fatta rätta och riktiga beslut via omröstningar bland dem som inte äger insikt i tingens ordning. Man rundar inte Kap Horn genom att debattera och rösta om hur man skall göra, utan genom att lyda kaptenens, den kunnige mannen, order (Carlyle 1871 s20. Jfr Platon 1984 s 237). Vi kan därför inte heller låta samhället styras av män som, ständigt lyssnande efter massans gillande, låter statens skepp kastas hit och dit av människors skiftande intressen och åsikter. Carlyle målar på sitt briljanta sätt upp en bild av det demokratiska opinionsstyrda samhället:

"In every ship, I say, there must be a *seeing* pilot, not a mere hearing one it is evident you can never get your ship steered through the

difficult straits by persons standing ashore, on this bank and that, and shouting *their* confused directions to you: 'Ware that Colonial Sand-bank! – Starboard now, the Nigger Question! – Larboard, larboard, the Suffrage Movement! – Financial Reform, your Clothing-Colonels overboard! The Qualification Movement, Ware-re-re! – Hehr-a-lee! Bear a hand there, will you! Hr-r-r, lubbers, imbeciles, fitter for a tailor's shopboard than a helm of Government, Hr-r-r!' – And so the ship wriggles and tumbles, and, on the whole, goes as wind and current drive. No ship was ever steered except to destruction in that manner. I deliberately say so: no ship of a State either. If you cannot get a real pilot on board, and put the helm into his hands, your ship is as good as a wreck. One real pilot on board may save you; all the bellowing from the banks that ever was, will not, and by the nature of things cannot." (Carlyle 1871 s 135)

De som skall styra staten måste äga insikt, ha ledarförmåga och vara handlingskraftiga, vilket är motsatsen till demokratin "stump-orators" som ägnar all sin tid och möda åt att vinna parlamentariska debatter och valkampanjer. Istället för att söka efter sanning och rätt söker dessa efter att behaga så många som möjligt i syfte att vinna flest röster; meningslöst babblande istället för lågmälda sanningar tar överhanden. (Carlyle 1871 s 210ff)²²

Syftet med demokrati och parlamentarism må vara lovvärt, men, skriver Carlyle, det kvittar hur mycket man röstar och enas om olika ting på majoritetsbasis; vill man komma till ett gott resultat måste man äga full *insikt* om "den sanna verkligheten". I parlamentet kan man aldrig stifta lagar, menar Carlyle, endast parlamentsakter som i bästa fall överensstämmer med universums eviga lagar. (Carlyle 1871, s 284) Däremot kan parlamentsval och liknande fylla en funktion när det gäller för de styrande att ta reda på folkets önsknings; parlamentet kan, menar Carlyle, tänkas verka som ett *råd-givande* organ men aldrig som ett *styrande*.²³

B. E. Lippincott kritiserar Carlyle, då han menar att denne, likt en Platon, genom att avfärda demokratin som metod i realiteten förespråkar ett totalitärt elitstyre. Lippincott drar

klara paralleller till Nazityskland, där parlamentet snabbt upphörde att spela ens en rådgivande roll när väl Hitler tagit över makten. Denna kritik är dock mer att betrakta som ett inlägg i en historisk debatt (Lippincotts bok utkom 1938) då den framförs på ett alltför demagogiskt och tendentiöst sätt. Lippincotts argumentation vittnar mer om en glödande vilja att träda fram och försvara de demokratiska värdena än om en önskan att klargöra Carlyles uppfattningar. Lippincott påstår t ex att Carlyle säkert skulle ha beundrat män som Hitler och Mussolini – i samma andetag som han framhåller Carlyles förakt för tomt prat (Lippincott 1938 s 48). Att Hitler och Mussolini beundrade Carlyle, därom råder inget tvivel, men att det omvända förhållandet skulle råda är en ren och skär anakronism.²⁴

Carlyle säger tydligt och klart ifrån att det är omöjligt att använda demokratiska tillvägagångssätt för att finna dem som är mest lämpade att styra. Endast en hjältedyrkare kan känna igen och utvälja en hjälte och det brittiska folket genomsyras, menar Carlyle, dessvärre inte av moralisk hjältedyrkan. Istället finns där, i form av t ex chartismen, en upprorsanda lik den som kastade Frankrike in i revolutionens stormvindar år 1789. Idén att söka lämpliga styresmän från *hela* befolkningen, dvs att inte begränsa rekryteringen till en speciell klass, faller däremot Carlyle i smaken. I *Past and Present* talar Carlyle om en "talangens aristokrati", där visheten hos de enskilda regeringsmedlemmarna skall vara avgörande och inte deras börd eller finansiella tillgångar. (Carlyle 1948 s 24-29)

Hur skall vi då tolka Carlyles kritiska inställning till demokratin? Kanske är det så att Carlyles kritik egentligen inte är riktad mot demokrati som idé, utan endast mot de former den antog i 1800-talets Storbritannien? Återigen bör man dra sig till minnes att det för Carlyle är den *inre verkligheten* som är avgörande i moraliska frågor, inte den yttre fysiska världen. När Carlyle kritiserar demokratin är detta ett uttryck för hans värdeobjektivistiska grundsyn; den liberala demokratin saknar förmåga att realisera "den sanna verkligheten" eftersom den, enligt honom, ytterst vilar på en

värderelativistisk individualism. Själva tanken – en man en röst – ger uttryck för föreställningen att alla är lika värda oavsett intelligens, samhällsställning eller moralisk rättträdighet.

Det Carlyle mer än något annat vänder sig mot är de mänskliga karaktärsdrag och egenskaper som det demokratiska samhället, enligt honom, uppmuntrar. Carlyle föraktar den som pratar istället för att handla och demokratin uppmuntrar till prat istället för handlingskraft. De verkliga hjältarna *vet* hur de skall handla och skall inte behöva ta hänsyn till okunniga människors vacklande åsikter. Som exempel framhåller Carlyle hur munkarna vid St. Edmundsbury's kloster valde ut sin nye abbot, genom att gemensamt underordna sig den visaste av dem.

Thus, then, have the St. Edmundsbury Monks, without express ballot-box or other good winnowing-machine, contrived to accomplish the most important social feat a body of men can do, to winnow out the man that is to govern them: and truly one sees not that, by any winnowing-machine whatever, they could have done it better. (Carlyle 1948 s 74)

I princip skulle man kunna tänka sig en "hjältedemokrati", tycks Carlyle mena, men där skulle en demokratisk process i form av valurnor och liknande vara onödig eftersom alla ändå skulle underordna sig hjälten. Observera att den carlyleske hjältens *auktoritet* inte på något sätt är beroende av vad människor tycker och tänker – han skall styra i kraft av sanning och rätt och inte behöva ta hänsyn till nyckfulla folkopinioner.

Industrisamhällets hjältar?

I 1800-talets Storbritannien hade de ekonomiska villkoren och maktförhållandena förändrats, vilket lett till att aristokratin och jordägarna tvingats ge avkall på de flesta av sina privilegier. Parlamentsreformer ledde till att en ny grupp människor fick avgörande inflytande över samhällsutvecklingen: industrikapitalisterna.

Carlyle var starkt kritisk mot denna utveckling, då han ställde sig helt avvisande till industrikapitalisternas benägenhet att mäta all-

ting i pengar. Carlyle kallar industrikapitalismens penningdyrkan för "mammonism" och låter ordet stå för allt det han avskyr: materialism, egoism, falskhet och ondska. I Mammons namn, dundrar Carlyle, låter man sälja sina bröder för att förvärva silverpenningar, man låter barn, kvinnor och män svälta ihjäl genom att förneka dem rätten till ett anständigt arbete och man talar om överproduktion trots att tusentals människoryggar saknar skjortor (Carlyle 1948 s 130-135; 138-141; 154-157. Mithander 1989, s 76ff). Istället för att hjälpa sina medmänniskor talar man om "laissez-faire", skriver Carlyle, och man tror att "cash-payment" är den enda relationen som finns mellan två människor. (Carlyle 1948 s 132) Enligt Carlyle var resonemang av detta slag en starkt bidragande orsak till de svåra sociala problem som uppkommit bland fabriksarbetarna; det som i olika sammanhang brukar benämnas "den sociala frågan".

Som ett exempel på hur snedvridna och dåraktiga tidens idéer var när de tillämpades i praktiken, nämner Carlyle en historia om en fattig irländsk änka. Denna änka sökte vid flera tillfällen förgäves efter hjälp hos myndigheterna, för att kunna försörja sig och sina tre barn. Efter att ha vägrats något som helst bistånd sjönk hon slutligen ihop och dog av tyfus. Innan hon dog hade dock flera av de personer hon uppsökt smittats av hennes sjukdom vilket medförde att hela 17 personer dog. Läkaren som behandlade fallet fällde då ett yttrande om att det hade varit mer lönsamt att hjälpa änkan, istället för att låta henne och alla de hon smittade dö av sjukdomen. Carlyle tolkar denna tragiska berättelse som att änkan genom att smitta ner dem, bevisade för de ogina själviska människorna att hon i själva verket var deras medsyster som de skändligen visat på dörren (Carlyle 1948 s 134). Observera att Carlyle inte resonerar i termer av "upplyst egenintresse". Det är inte en rädsla för att drabbas av sjukdom till följd av smittspridning som borde ha fått människorna att hjälpa änkan – Carlyle efterlyser en akt av ädelmod och empati.

Lägg märke till att det är *sinneställningen* hos de människor som avvisar den fattiga än-

kan eller skickar ut människor i sysslolöshet som Carlyle betonar och inte de yttre omständigheterna. Carlyle vänder sig på ett liknande sätt emot de egoistiska principer som präglar industrikapitalismen – inte själva produktionsformen. Rosenberg tolkar denna Carlyles idealistiska hållning enligt följande: "... the problem with the dark satanic mills of Victorian industry lies in the fact that they are dark and satanic, not in the fact that they are mills" (Rosenberg 1974 152; 164). Det är "mammonismen" och penninghungern Carlyle avskyr – inte "industrialismen" som kan associeras till det engelska ordet "industry" (flit, arbetssamhet) – en hos Carlyle högt prisad dygd. Det är inte fel att tillverka skjortor i fabriker men det är fel att förstöra människor och natur i syfte att tjäna pengar. Det är inte fel att massproducera men det är fel att tala om "överproduktion" i en situation där stora delar av befolkningen saknar livets nödort. Ett samhälle som genomsyras av egoism och penninghunger föder, menar Carlyle, orättvisor och elände.²⁵

Endast en sinnesförändring kan åstadkomma ett gott samhälle, där de rätta och sanna principerna råder, menar Carlyle. Inga enkla patentlösningar, i form av parlamentsreformer eller fattiglagstiftning, kan hjälpa upp det eländiga tillstånd som en stat genomsyrad av mammonism och orättfärdighet lider av – en radikal förändring måste till som förändrar hela samhällsstrukturen:

Brothers, I am sorry I have got no Morrison's Pill for curing the maladies of Society. It were infinitely handier if we had a Morrison's Pill, Act of Parliament, or remedial measure, which men could swallow, one good rime, and then go on in their old courses, cleared from all miseries and mischiefs! Unluckily we have none such; unluckily the Heavens themselves, in their rich pharmacopeia, contain none such. There will no 'thing' be done that will cure you. There will a radical universal alteration of your regimen and way of life take place (Carlyle 1948 s 21)²⁶

Förespråkar då Carlyle en revolution? Menar han att efterlängtade ledare skall uppstå

och leda folket i en revolution mot kapitalismens utsugare? Det är lätt att förstå att man som Friedrich Engels kände sig inspirerade av Carlyle och tog till sig av denna glödande vilja till förändring (Mithander 1989 s 52). Gertrude Himmelfarb menar att Carlyles närmast religiösa vördnad för arbete har många likheter med Marx/Engels idéer om att arbete är människans sätt att förverkliga sig själv (Himmelfarb 1984 s 197-198). Den samhällsordning Carlyle förespråkar påminner i vissa avseenden om tankegången hos den franske utopiske socialisten Saint-Simon (1760-1825), vars anhängare t o m försökte övertala Carlyle att ansluta sig till dem (Kaplan 1983 s 154-155. Se även Mithander 1989 s 140f). Den vision av det goda framtida samhället som Carlyle målar upp, befinner sig dock långt ifrån socialismens – och upplysningens – idéer om frihet, jämlikhet och broderskap i materiellt avseende. Det är en moralisk rättträdig styrande klass som kan styra folket rätt som Carlyle efterlyser – inte ett klasslöst medborgarsamhälle där alla har lika inflytande över de beslut som fattas.

Carlyles hopp inför framtiden är vänt mot de nya industriherrarna. Det är inom denna växande samhällsgrupp, profeterar Carlyle, som de nya hjältarna, industrikaptenerna (Captains of Industry) kommer att uppstå (Carlyle 1948 s 242-248). Om de kan fås att vända sina sinnen från mammonism och skepticism och istället utveckla ett moraliskt rättträdigt tänkande, skulle dessa kraftfulla män kunna vända de eländiga förhållandena rätt, menar Carlyle. Fabrikerna skulle då komma att utgöra en motsvarighet till de medeltida klostren, där dygder som flit, arbetsamhet, lydnad och ordning härskar. Carlyle ser armén som en föredömlig bild för hur ordning och reda skall råda i ett gott samhälle. Alla människor skall ordnas in på sin bestämda plats alldeles som man i armén delar in rekryterna i olika grader. Denna inordning bör börja så tidigt som möjligt så att barnen lär in ett rytmiskt tänkande i överensstämmelse med deras natur som sociala varelser. I essän "Shooting Niagara" beskriver han närmast lyriskt ordnade parader och kadaverdisciplin som uttryck för kulturell överlägsenhet.²⁷

I Carlyles "hjälestas" skall varje individ garanteras ett meningsfullt och hälsosamt arbete till en skälig lön. Detta sker, menar Carlyle, genom att permanenta kontrakt mellan arbetsgivaren och arbetstagaren upprättas, där arbetsgivaren likt en god fader, eller en militär kapten, tar ansvar för sina anställdas väl och ve genom att leda dem på rätta vägar. De anställda å sin sida förväntas att arbeta hårt och disciplinerat så att ett gott arbete blir utfört, vilket kommer att skänka dem glädje och tillfredsställelse. För Carlyle ter det sig onormalt att förhållandet arbetsgivare/arbetstagare kan sägas upp från en dag till en annan, istället bör, menar han, ett sådant förhållande jämföras med ett troget och livslångt äktenskapskontrakt där parterna tar ansvar för varandra på olika villkor (Carlyle 1948 s 248-253).²⁸ Arbetsgivaren/kaptenen/fadern skall styra enligt de moraliska sanningarna över arbetstagaren/soldaten/kvinnan med stränghet och disciplin så att ordning och harmoni uppstår.

Det är tveksamt hur stor vikt man bör lägga vid Carlyles "framtidsvision". Jämfört med den lysande genomförda analysen av de samtida förhållandena verkar Carlyle här tappa sin sociala patos till förmån för en djupt misantropisk människosyn. Grundtanken på vilket hela hans ledarskapsteori vilar kan dock urskönjas också här – det viktiga för Carlyle är att de styrande är hjältar som kan leda människor hän emot en ökad insikt i moraliska principer. Det är den moraliska kunskapen hos de styrande som är avgörande för om det är ett gott samhälle eller ej – inte de rådande materiella omständigheterna.

Thomas Carlyle och 1990-talets ledarskap

Det har nu gått omkring 150 år sedan Thomas Carlyle formulerade sin teori om hjältar och hjältedyrkan. När han beskrev demokratins svårigheter att hantera ledarskapets moraliska dilemman, gjorde han det utifrån den erfarenhet världen då hade av ett demokratiskt styrelseskick. Den västerländska demokratin har alltsedan dess utvecklats vidare på många sätt.

På vad sätt kan vi idag dra lärdom av Carlyles ledarskapsteori?

Somliga författare har, som vi har kunnat konstatera, velat utvidga Carlyles teori till att omfatta en sjunde hjältekategori – en 1900-talshjälte med demokratiska förtecken (Rosenberg 1974). Detta är, enligt min mening, att ta sig alltför stora friheter med de ursprungliga idéerna. En carlylesk hjälte är per definition inte en demokratisk ledartyp, dvs en ledare som förankrar sina beslut hos folket. Däremot kan vi säkert urskilja flera av de carlyleska hjältekategorierna, t ex "hjälten som poet" eller "hjälten som politisk ledare" – om än i något modifierad tappning – i det politiska livet även i våra dagar. För att en hjälte skall kunna nå den politiska makten i ett demokratiskt samhälle krävs dock vissa egenskaper som Carlyle skulle ha ställt sig tveksam till. En nutida hjälte behöver inte kunna svinga ett svärd men måste istället vara beredd att dräpa i ord. Om en sådan hjälte skall kunna övertyga, inte bara sina väljare, utan också journalister och andra politiker om sin exceptionella ledarförmåga, krävs förmåga att på rätt sätt utöva retorikens svåra konst.

En av dem som skulle kunna liknas vid en carlylesk hjälte är Winston Churchill, vars uttalande om Carlyle fick inleda denna artikel. Om vi återvänder till Tingstens analys av Winston Churchill menar denne att få äger samma förmåga som Churchill vad gäller att kunna trollbinda sina åhörare med hjälp av en lysande retorik (Tingsten 1966 s 162). Tingsten drar paralleller mellan Churchill och den carlyleska hjälten Shakespeares ("hjälten som poet") drama om *Henrik V* och det tal denne höll inför det avgörande slaget vid Agincourt. Det är säkerligen ingen tillfällighet att Tingsten väljer att framhålla just *Henrik V*, eftersom detta drama mer än något annat kan sägas behandla frågor kring ledarens – hjälten – betydelse och de svårigheter det innebär att förena en god moralisk hållning med ett gott politiskt ledarskap under svåra omständigheter.

Allan Janik ägnar i *Cordelias tystnad*, 1991, ett kapitel med titeln "Ledarskap och karaktär eller A Little Touch of Harry", åt Shakespeares finstämda tolkning av hur en god karaktär

är avgörande för utövanandet av ett bra ledarskap. Janiks sätt att resonera för onekligen tankarna till Carlyles hjälteteori.²⁹ Janik skriver:

I *Henry V* framställs ödets länkare som en ansvarskännande kristen kung (så som detta förstods på Shakespeares tid), vars auktoritet ytterst vilar på hans visdom, vilken i sin tur gestaltas i den praktiska förmågan att lämpa rättvisa med nåd, och i detta genom själva sin personlighet institutionalisera ordningen, precis som han besegrat fåfängan inom sig och våldet i världen runt omkring honom. (Janik 1991 s 71)

Kung Henrik V kan ses som en sann hjälte just därför att han kämpat och besegrat inte bara sina yttre fiender utan i synnerhet sina egna dåliga karaktärsdrag! Här har vi en tydlig förebild för hur en modern hjälte skulle kunna se ut – en man (eller kanske man rentav skulle våga säga en kvinna) som har förmåga att tillgodogöra sig kunskap förmedlad genom historien och litteraturen. Allan Janik pekar i likhet med Carlyle på vikten av att se upp till goda förebilder, och inte stirra oss blinda på att följa givna regler och anvisningar. Ett avskräckande exempel på hur det kan gå ifall man väljer det sistnämnda finner Janik inom management-litteraturen, där vissa författare konsekvent framhäver att ledarskapets yttersta syfte är att bidra till en ökning av ”profiten” – med andra ord det som Carlyle kallade ”mammonism”. (Janik 1991 s 81)

Det finns all anledning att begrunda Thomas Carlyles teori om hjältar och hjältedyrkan också ur ett mer dynamiskt och framåtblickande perspektiv. Jonathan Mendilow menar i sin artikel ”Waiting for the Axe to Fall: Carlyle's Place in the Study of Crises of Authority”, att Carlyles idéer kan appliceras på studier av sönderfallande maktstrukturer i en mer generell mening. En världskris uppstår, menar Mendilow, när det råder bristande harmoni mellan det som vi här kallat ”den sanna verkligheten” och ”den empiriska verkligheten” (Mendilow 1993 s 616). I samband med den industriella revolutionen, dvs under Thomas Carlyles livstid, hamnade utvecklingen i en sådan ojämvikt, menar Mendilow. Den materi-

ella utvecklingen sprang ifrån den andliga utvecklingen, eftersom de institutioner som fanns i syfte att skapa stabilitet inte var anpassade till de nya behov som uppstod. I vår tid är det den ”andliga verkligheten” som accelererar fortare än den materiella verkligheten, hävdar Mendilow. Kunskapsutvecklingen hotar att kasta omkull hela den världsordning vi lever under – en utveckling som, varnar Mendilow, kan leda till totalt kaos eftersom själva grunden för samhället, ”den sanna verkligheten” inte längre kan realiseras i ”den empiriska verkligheten” (Mendilow 1993 s 616). Inga nu existerande institutioner, såsom religioner eller starka statsmakter, kan, menar Mendilow, hantera de enorma kunskapsmassorna som finns i den cybernetiska rymden. Mendilow urskiljer här en parallell till astronomernas teorier om hur gravitationskraften skapar svarta hål i rymden genom att åstadkomma en implosion.

Jonathan Mendilows tolkning är dock, enligt min mening, alltför pessimistisk och det verkar inte troligt att Thomas Carlyle skulle instämma i de ödesmättade sluttonerna. Carlyle hade en fast och trygg övertygelse om att nya insikter vad gäller ”den sanna verkligheten” också skulle leda till att hjältar uppstod för att skapa de institutioner som behövs för att hantera detta ”kunskapsprång”. Den slutsats man kan dra utifrån Mendilows tolkning av Carlyles teori, är därför snarare helt i linje med vad många politiska bedömare idag brukar framkasta i ren desperation: vi behöver hjältar! Det kalla och ödsliga 1990-talets rymd skiljer sig därmed inte från andra kritiska tider i mänsklighetens historia vad gäller behovet av starka och fasta institutioner som kan bemästra en ny och hotfull utveckling. Det är inte svårt att föreställa sig hur den gamle knarrige misantropen nickar i sin himmel och med en belåten min konstaterar att även 1990-talet behöver sina hjältar.

Fredrika Lagergren

Noter

1. Jag vill framföra ett stort tack till Gunnar Falckemark, Erik Ringmar och Ulf Mörkenstam för synpunkter på tidigare versioner av denna uppsats. Tack också till Stefan Szücs som delat med sig av sina kunskaper om ledarskapsteori.

2. På Dagens Nyheters ledarsida, 28 mars 1995, kan man exempelvis läsa följande: "Bristen på ledarskap börjar bli akut."... "Ett mer kraftfullt politiskt ledarskap behövs." Artikelns rubrik är "Statsminister efterlyses. Ingvar Carlsson måste utöva ett mer aktivt ledarskap". I Svenska Dagbladet, 6 juni 1995, återfinns likaså en artikel på ledarsidan med titeln "I väntan på ledarnas återkomst". Författaren Eddie Tistelgren aktualiserar där frågan: "Vem bör styra?" och uttrycker sin oro över att denna fråga tenderar att, i Poppersk anda, skjutas åt sidan till förmån för mer institutionella idéer kring ledarskapets utformning.

3. En utförlig analys av Machiavellis idéer, sedda i sitt kontextuella sammanhang, finns i Quentin Skinner, *Machiavelli*, 1981.

4. Se t ex Talcott Parsons förord till *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*, ed. Talcott Parsons, för en distinkt redogörelse av Max Webers teori om auktoritet och ledarskap.

5. Ernst Cassirer skriver i *Myten om staten* att Carlyle, trots att han i sin idévärld och sitt språk varen typisk romantiker, skiljer sig markant från dessa genom att inrikta sig på människan som en *handlande* varelse. Carlyles idealism var praktisk och inte magisk, skriver han. Se Cassirer 1948 s 222f.

6. I *Past and Present* skriver Carlyle att religion är liktydigt med arbete (work). Carlyle betraktar arbetet som heligt, det är genom arbetet individen fullgör sin gudagivna uppgift i livet. En sådan definition förklarar Carlyles hårda fördömande av arbetslöshet, eftersom denna innebär att människan förnekas rätten till ett meningsfullt liv. (Carlyle 1921 s 181)

7. Se t ex Naess 1981, för diskussion kring dessa frågor, som tyvärr faller utanför ramen för denna undersökning.

8. Mithander resonerar om detta utifrån begreppen form och innehåll. Han menar att Carlyle hämtar *formen* från forntiden för att sedan fylla den med nytt *innehåll*. Mithander citerar i en fotnot ur Rosenberg, *The Seventh Hero*, där denne menar att ett historiskt tillbakablickande även är vanligt förekommande bland revolutionära tänkare och därför inte nödvändigtvis innebär en reaktionär inställ-

ning. (Mithander 1989 s 85. Rosenberg 1974 s 149-150)

9. I *Latter-day Pamphlets* beskriver Carlyle det som den främsta av människans rättigheter, och ett dårens privilegium, att få bli styrd av den vise och sålunda kunna finna den rätta vägen. (Carlyle 1871 s 28) I essän "Shooting Niagara" skriver Carlyle syrligt: "That a good man be 'free', (...) is surely a blessing to him, immense and indispensable; – to him and to those about him. But that a bad man be 'free', (...) is contrariwise the fatalest curse you could inflict on him; curse and nothing else, to him and all his neighbours." (Carlyle 1869b s 346-347)

10. Isiah Berlin är dock själv ingen företrädare av någon totalitär uppfattning. Istället framhåller han det pluralistiska samhället där de båda frihetsbegreppen kan vävas samman: "det är föreställningen om frihet i den 'positiva' innebörden som utgör kärnpunkten i de krav på nationell eller samhälleligt självstyre som besjälar vår tids kraftfullaste och moraliskt mest berättigade rörelser."... "Men det förefaller mig även att tron att någon enda formel i princip kan upptäckas, varigenom alla människornas skiftande mål harmoniskt kan förverkligas, är bevisligen falsk." (Berlin 1984 s 179)

11. Om Carlyles rasistiska åsikter vittnar Froude: "His [Carlyles] dislike for Disraeli was perhaps aggravated by his dislike of Jews. He had a true Teutonic aversion for that unfortunate race." (Froude 1884:II s 448-449)

12. En modern politisk filosof som uttrycker liknande tankar är Alasdair MacIntyre. (MacIntyre 1985 s 121ff)

13. Jämför Bentleys resonemang kring detta: "he [Carlyle] found the conflict between the old religion and the new evolutionism inescapable. (...) On the one side, so it seemed to Carlyle, the great oversimplifier, there were power, success, hardness, on the other meekness, crucifixion, and live. To some extent Carlyle succeeded in transferring his religious feelings to his new religion of power. (...) He was attempting the impossible task of concealing and resolving the conflict at the same time." (Bentley 1969 s 50-51)

14. I avsnittet "The hero as king" beskriver Carlyle hur Oliver Cromwell till sist, efter många års tyst insikt om de dåliga förhållandena i landet, "...threw down his ploughs, and hastened thither." (Carlyle 1913 s 243)

15. B.H. Lehman framhåller i sin bok *Carlyle's theory of the hero* att elitistiska teorier som regel utgår från det förhållandet att människor *de facto* är olika. Lehman skriver: "It is necessary, as will appear, to repeat a platitude. Men are created, as a fact, *not equal*: there is no democracy in the realm of the intellect; men have widely differing holds upon their environments through complex instrumentality of hand and head and heart. Dante had better control over the materials of a poem than Longfellow; Oliver Cromwell had surer command over men than his son." Lehman hänvisar bl a till Rousseaus berömda essä om ojämlikheter mellan människorna, och påpekar att även denne "jämlikhetens apostel", erkänner att det finns vissa medfödda "naturliga" skillnader eller ojämlikheter mellan människor. (Lehman 1928 s 5f)
16. Rosenberg som framställer Carlyle som en revolutionär demokrat, anför bl a detta citat till stöd för sin tolkning. Han skriver: "*On Heroes and Hero-Worship deals with six types of heroism, but it points inexorably toward a seventh hero – the hero as oneself.*" (Rosenberg 1974 s 202-203)
17. Carlyle menar exempelvis att en hel nation av hjältar är liktydigt med en troende nation, dvs en nation av hjältedyrkare. (Carlyle 1913 s 156)
18. Eric Bentley m. fl. försöker lösa detta genom att dela Carlyles teori i två delar. En del sägs då representera det bästa demokratiska tänkandet medan den andra delen innehåller fascistiska och nazistiska idéer. Detta finurliga sätt att hantera det faktum att nazisterna hyllade Carlyle ger dock inte en rättvis uppfattning om Carlyle, utan tjänar tvärtom till att rättfärdiga nazisternas tendentiösa tolkningar.
19. Denna syn framgår tydligt i essän "Model Pri-sions". Carlyle går där till attack mot tanken att man kan utrota ondskan genom att "kleta bort" skurkar och banditer. Ge istället ärliga människor en chans till arbete och försörjning istället för att slösa tid och pengar på samhällets avskum! (Carlyle 1871 s 60ff)
20. Revolutionen i Frankrike hade, menar Carlyle, haft en berättigad orsak. Den franska aristokratin, med den svage och obeslutsamme kung Ludvig XVI i spetsen, underlät att utöva ett ansvarsfyllt och rättfärdigt styre vilket ledde det en gång så rika och stolta landet ända till avgrundens rand. Folket, som plågades under de handlingsförlamade, slösaktiga och skenheliga herrarna reste sig till slut i förtvivlan upp mot dessa i en blodig revolution.
- Denna från början rättmätiga folkfresning urartade dock så småningom till att bli ett horribelt skräckvälde under ledning av den småsinte och gnidne Robespierre. Terrorn blev lag och förtryckets elände upphörde inte förrän "hjälten" Napoleon trädde fram och skapade ordning genom sin militära disciplin. Carlyles bok om den franska revolutionen är full av förakt gentemot den franska aristokratins underlåtenhetssynder. Den är heller ingen hyllning till revolutionens våldsamma förlopp och Carlyle hyser ingen större aktning för herrarna i Nationalkonventet som lät avrätta kung Ludvig XVI, trots att denne redan fråntagits all makt och inflytande, och som lät sig dompteras av den beräknande Robespierre, eller "the Sea-Green Incorruptible" som Carlyle oavbrutet kallar honom. Det fanns dock vissa revolutionsledare som fann större nåd hos Carlyle, t ex den starke och modige Danton. (Carlyle 1966 passim)
21. Detta är ett resonemang som i hög grad aktualiserats i den moderna politiska filosofin där författare som Alasdair Macintyre, Michael Walzer m fl velat föra en diskussion kring huruvida det är möjligt, eller ens önskvärt, att bygga ett väl fungerande samhälle med utgångspunkt från rationellt bestämda universella rättsprinciper. Den moderna diskussionen kring denna "eviga" problematik tar avstamp i John Rawls *A Theory of Justice* från 1971. (Mulhall & Swift 1992)
22. Att kunna tala är ej människans förmästa egenskap, skriver Carlyle torrt. *I Past and Present* låter Carlyle en viss Sir Jabesh Windbag symbolisera en demokratisk parlamentsledamot alltid i färd med att tala om ingenting och göra än mindre. (Carlyle 1948 s 200)
23. Carlyle skriver: "Votes of men are worth collecting, if convenient. True, their opinions are generally of little wisdom"... "but their instincts, where these can be deciphered, are wise and human"... "Know well what the people inarticulately feel, for the Law of Heaven itself is dimly written there." (Carlyle 1871 s 289) Det finns alltså, enligt Carlyle, i varje människas hjärta en *omedveten* kunskap om den sanna verkligheten vilken tar sig uttryck i *instinktiva* känslor och handlingar. Dessa instinkter kan tolkas som grunden för tron och den därmed förbundna hjältedyrkan.
24. Lippincott söker bevisa sambandet mellan Carlyle och nazismen bl.a. med hjälp av klassiska retoriska knep. Ett exempel är när Lippincott använder sig av det man brukar kalla "guilt by association", genom att hänvisa till den enorma sprid-

ning Carlyles böcker hade i Italien och Tyskland under mellankrigstiden. Han nämner däremot inte att Carlyles böcker var lika spridda och lästa också i andra europeiska länder. (Lippincott 1938 s 48)

25. Det är anmärkningsvärt att Carlyle inte ägnar något utrymme åt frågor kring äganderätten som ju var ett omdiskuterat begrepp vid den här tiden. Förklaringen ligger antagligen i att Carlyle betraktar frågan som ointressant. Eftersom ”ägande” i hans ögon är liktydigt med ”förvaltande”, med allt vad det innebär av arbete och förpliktelser, så ser han det som ovidkommande om en viss jordegendom eller fabrik är i privat eller kollektiv ägo. Det viktigaste för Carlyle är sinnesinställningen hos dem som har makten över de materiella förhållandena, inte de juridiska aspekterna. Se t ex resonemanget i Carlyle 1948 s 157ff.

26. Enligt Rosenberg har Carlyle lånat uttrycket ”Morrison’s Pill” från en dåtida undermedicin för vilken det gjordes mycket reklam. (Rosenberg 1974 s 31)

27. Carlyle skriver: ”... one often wishes the entire Population could be thoroughly drilled; into cooperative movement, into individual behaviour, correct, precise, and at once habitual and orderly as mathematics, in all or in very many points”. (Carlyle 1869 s 383; 384-385) I avsnitt som dessa är det lätt att förstå varför Carlyle av många blivit betraktad som en föregångare och inspirationskälla till nazismen. Se även Mithander 1989 s 127.

28. Carlyle är definitivt ingen förespråkare för jämlikhet mellan könen vare sig i ord eller handling. I Kaplans biografi kan man läsa skräckexempel på hur Carlyle behandlade sin begåvade och charmfulla hustru, Jane Welsh, så att hon förvandlades till ett nervöst vrak.

29. Om just *Henrik V* skriver Carlyle: ”That battle of Agincourt strikes me as one of the most perfect things, in its sort, we anywhere have of Shakespeare’s. (...) There is a noble Patriotism in it, – far other than the ‘indifference’ you sometimes hear ascribed to Shakespeare. A true English heart breathes, calm and strong, through the whole business; not boisterous, protrusive; all the better for that. There is a sound in it like the ring of steel. This man too had a right stroke in him, had it come to that!” (Carlyle 1913 s 118)

Referenser

- Beckman, Svante, 1990, *Utvecklingens hjältar. Om den innovativa individen i samhällstänkandet*, Stockholm: Carlssons.
- Bentley, Eric, 1969, *The Cult of the Superman. A study of the idea of heroism in Carlyle and Nietzsche, with notes on other hero-worshippers of modern times*, Gloucester: Peter Smith.
- Berlin, Isaiah, 1984, *Fyra essäer om frihet*, Stockholm: Ratio.
- Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, ed David Miller, 1987, Oxford: Blackwell.
- Carlyle, Thomas, 1840, *Chartism*, London: James Fraser.
- Carlyle, Thomas, 1869a, ”The Nigger Question”, *Collected Works*, vol 11, London: Chapman and Hall.
- Carlyle, Thomas, 1869b, ”Shooting Niagara”, *Collected Works*, vol 11, London: Chapman and Hall.
- Carlyle, Thomas, 1871, ”Latter-Day Pamphlets”, *Collected Works*, vol 19, London: Chapman and Hall.
- Carlyle, Thomas, 1913, *On Heroes, Hero-worship, and the Heroic in History*, Boston: Heath & Co.
- Carlyle, Thomas, 1948, *Past and Present*, Oxford: Clarendon Press.
- Carlyle, Thomas, 1966, *The French Revolution*, vol I-II, London: Everyman’s Library.
- Cassirer, Ernst, 1948, *Myten om staten*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Chandler, Alice, 1970, *A dream of Order. The Medieval Ideal in Nineteenth-Century English Literature*, Lincoln: University of Nebraska Press.
- Conger, Jay A, et al, 1988, *Charismatic Leadership. The Elusive Factor in Organizational Effectiveness*, San Francisco & London: Jossey-Bass Publishers.
- Froude, James Anthony, 1884, *Thomas Carlyle. A History of his life in London 1834-1881*, vol I-II, London: Longmans, Green, and Co.
- Frykman, Erik, 1980, *De motsägelsefulla viktorianerna*, Stockholm: P.A Norstedts & Söners förlag.
- Hettne, Björn, 1994, *Den europeiska paradoxen. Om integration och desintegration i Europa*, Stockholm: Nerenius & Santérus förlag.
- Himmelfarb, Gertrude, 1984, *The Idea of Poverty. England in the early industrial age*, London: Faber and Faber.
- Janik, Allan, 1991, *Cordelias tystnad. Om reflektions kunskapsteori*, Stockholm: Carlssons.
- Kaplan, Fred, 1983, *Thomas Carlyle. A biography*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehman, B.H, 1928, *Carlyle’s Theory of the Hero: Its Sources, Development, History and Influence on Carlyle’s Work*, Durham: Duke University Press.

- Lippincott, B.E, 1938, *Victorian Critics of Democracy*, Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- MacIntyre, Alasdair, 1985, *After Virtue. A study in moral theory*, London: Duckworth.
- Mendilow, Jonathan, 1993, "Waiting for the Axe to Fall: Carlyle's Place in the Study of Crises of Authority", i *Political Research Quarterly*, september.
- Mithander, Conny, 1989, *Den dubbla kritiken. Carlyle och Engels om 1840-talets Manchester*, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Mulhall, Stephen & Swift, Adam, 1992, *Liberals & Communitarians*, Oxford: Blackwell.
- Naess, Arne, 1981, *Ekologi, Samhälle och Livsstil. Utkast till en ekosofi*, Stockholm: LT:s förlag.
- Petersson, Olof, 1987, *Metaforernas makt*, Stockholm: Carlssons.
- Platon, 1984, *Staten*, Lund: Doxa.
- Popper, Karl R., 1967, *The open society and its enemies*, vol I, "The spell of Plato", London: Routledge & Kegan.
- Rosenberg, Philip, 1974, *The seventh hero. Thomas Carlyle and the Theory of Radical Activism*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Skinner, Quentin, 1981, *Machiavelli*, Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, Charles, 1991, *Hegel och det moderna samhället*, Göteborg: Röda Bokförlaget AB.
- Tingsten, Herbert, 1966, *När Churchill grep makten och andra essayer*, Stockholm: Norstedts.
- Weber, Max, 1964, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York: The Free Press.
- Weber, Max, 1977, *Vetenskap och politik*, Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Weber, Max, 1983, *Ekonomi och samhälle. Förståelsesociologins grunder*, Lund: Argos.
- Willner, Ann Ruth, 1984, *The Spellbinders. Charismatic Political Leadership*, New Haven and London: Yale University Press.

Styrning eller samarbete? Kommunens förändrade roll vid kontroll av diffusa utsläpp

Inledning

Oavsett forskningsinriktning kring miljöfrågor inom samhällsvetenskaper utgår den enligt min mening ofta från människan. Även en ekocentrisk forskning utgår från människan så tillvida, att *hon* bestämmer vad naturen tål. Vi gör oss till språkrör för naturen och lägger fast riktlinjer för när gränser överskrids, eller när vi anser att gränser inte överskridits. Det hindrar inte att jag har stor tilltro till exempelvis biologers och naturvetares uppfattningar avseende naturens beskaffenhet och känslighet för människors ingrepp. Det är i slutändan ändå vi som definierar vad ett miljöproblem är och det är samhällets och vetenskapernas ökande kunskaper som gör att vi idag fokuserar på andra miljöproblem än vad vi gjorde för tjugo år sedan.

Det kan därför uppfattas som tämligen trivialt med påståendet att olika problem också

kräver olika tillvägagångssätt för att komma tillrätta med dem. När punktutsläpp från industrier och kommunala reningsverk inte längre anses vara samhällets största miljöproblem, utan när nu diffusa utsläpp i samband med människors livsstil får större betydelse, ter det sig således rimligt att också myndigheters kontrollsätt, och dess inriktning mot att påverka samhället, förändras med takt att problembilden förändras. Det aktualiserar i sin tur en diskussion kring *hur* myndigheter som exempelvis Kemikalieinspektionen, Statens Naturvårdsverk, Miljö- och naturresursdepartementet på nationell nivå samt länsstyrelser och kommuner på regional och lokal nivå, ställer miljökrav.

Enligt en jämförande studie i Danmark, Finland, Norge och Sverige räcker marknadskrafter inte till för att en bred miljöanpassning inom industrin skall komma till stånd. Det är myndighetskrav som av företag uppfattas som hårdast (Terrvik, Wolff, Ulhoi, m fl 1995:20 och 26). I samma riktning pekar en nyligen genomförd undersökning i Sverige, där nationell lagstiftning, och miljömyndigheters agerande därvidlag, har störst upplevd påverkan på, och betydelse för, företags miljöåtgärder (Stran-